

Tussen diepte- en metaseksuologie

Psychoanalyse met het Es van seks

In: Kinet, M. (2015). Tussen diepte- en metaseksuologie. Psychoanalyse met het Es van seks. In: Psychoanalytisch Actueel, vol: 20 , Psychoanalyse als seksuologie? Libido van gesel tot gezelschap. Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers, 61-86.

*Liefde is fictie,
Seks is frictie¹.*

Mark Kinet

Seksuologie vs psychoanalyse

Met Goedele Liekens op kop komen in de pers en in de populaire media alsmaar vaker seksuologen aan het woord die ons gewapend met wetenschappelijke gegevens en statistische studies informeren over de do's en dont's van een 'gezonde' en 'bevredigende' seksualiteit. Als je hen moet geloven is het allemaal een kwestie van de juiste kennis en de gepaste technieken om alleen of samen, vast of vrijblijvend een of meerdere orgasmes te beleven.

Onder het motto eerst blabla en dan boemboem probeer je samen uit te klaren wat je leuk vindt of wat je opwindt. Vervolgens gaat het er om vakkundig de nodige regio's ritmisch te stimuleren en elkaar voldoende feedback over de werkzaamheden te geven, zodat precies kan bijgestuurd worden. Vrijelijk en voor elk wat wils kan daarbij desnoods geput worden uit allerlei hulpmiddelen die het seksueel functioneren faciliteren of versterken. Mits de nodige begeleiding en training is de erotische zevende hemel derwijze principieel voor iedereen toegankelijk.

Zelf voer ik geen seksuologische praktijk maar nu en dan belandt er wel een seksuoloog voor supervisie in mijn spreekkamer die in de therapie op bepaalde limieten van aldus begrepen hulpverlening is gebotst. Mensen melden zich aan met problemen van te veel of te weinig libido/zin in seks. Ze hebben moeite opgewonden te geraken of hun lichaam (erectie, lubricatie) laat hen in

¹ Over de liefde had ik het in de eerste dertien essays uit 'De wetenschap van de liefde en de kunst van de computeranalyse' (2008), waar ik overvloedig probeerde aan te tonen dat liefde een product is van de verbeelding. Hier zal het gaan over seks die staat of valt met (maar ook zorgt voor) frictie.

de steek. Ze komen te vroeg, te laat of op door hen (of hun partner) ongewenste momenten of manieren klaar. Ze zitten in de knoop met bepaalde voorkeuren of fantasieën.

Sekstherapie bestaat dan veelal uit drie fasen. Er is een fase van psycho-educatie waarbij bepaalde mythes, misvattingen of 'foute' cognities worden gecorrigeerd. Er is een fase van met elkaar spreken en onderhandelen. Er is een fase van seksuele oefeningen aan de hand waarvan problemen kunnen rijzen die kunnen of moeten besproken worden. In veel gevallen mondt wat als sekstherapie begon uit in gesprekstherapie: een verzamelnaam voor mensen die met elkaar spreken, overigens met of zonder gedegen psychotherapeutisch referentie- of ander kader.

Nu is spreken over seks altijd een goede zaak waaraan ook het klassieke chanson '*Let's talk about sex, baby/Let's talk about you and me*' gepast herinnert. Als dit niet lukt onder vorm van *pillow talk* kan een sekstherapeut een goed idee zijn. Beslissen er samen naartoe te gaan is dan al de helft van de remedie. Het voorschrift van de sekstherapeut bevordert huiswerk en onder diens toezicht wordt gewaakt over het voortbestaan van beide partners en hun relatie waardoor de nodige veiligheid kan ontstaan.

Pas als dit alles vastloopt worden de patiënten verwezen of komt hun problematiek aan bod in supervisie allerhande. Blijkt dan vaak dat deze patiënten niet alleen seksueel maar ook op allerlei andere levensdomeinen met moeilijkheden kampen. Dat hun seksueel probleem bij nader toezien dus enkel een soort aanmeldingsklacht betreft. Elk symptoom is per slot van rekening oppervlakteverschijnsel of het spreekwoordelijke topje van de ijsberg. Eens deze patiënten aan de praat geraken de seksuele problemen op de achtergrond en/of blijken ze een onderdeel van bredere moeilijkheden zoals allerlei angsten, depressieve klachten, middelengebruik, bredere interpersoonlijke problemen enzovoort.

Ofwel weten deze patiënten (seksueel en/of op andere vlakken) niet wat ze willen of niet willen. Of ze weten het wel maar ze kunnen of durven het niet luidop zeggen (zoals ze het denken). Ze hebben niet alleen moeite met vrijen, maar ook (en precies daarom) met *spreken* over vrijen of met vrij spreken. Ze voelen zich in hun hoofd en/of hun lichaam gevangen en ze verlangen naar of hebben nood aan vrijspraak of, jawel, vrije spraak. Ze verschillen dan nog nauwelijks van patiënten die met andere dan seksuele moeilijkheden hun *entrée* in de hulpverlening maken of die maar in een later stadium van hun behandeling en bij mondjesmaat bepaalde erotische problemen ter sprake brengen.

Vrijspraak vs vrije spraak

Anno 2015 blijft de regel van de vrije associatie misschien nog een van Freuds belangrijkste bijdragen tot de hulpverlening inzake psychisch lijden. Na allerlei andere probeersels had hij in eerste instantie samen met Jozef Breuer de hypnotische methode ontwikkeld (Freud 1895). Middels handoplegging probeerde hij vervolgens de productie van vrije invallen in hoofde van de patiënt te stimuleren. Mogelijks naar aanleiding van een opmerking van Elisabeth von R. (die hem verzocht haar te laten uitspreken) kwam pas tussen 1892 en 1895 de eigenlijke psychoanalytische grondregel tot stand. Het betreft welteverstaan en inderdaad een *regel* (en geen uitnodiging) waaraan de patiënt

oorzakelijk kunnen zijn enzovoort². Onderzoek van de mens veronderstelt dan altijd tegelijk verklaren en begrijpen, teken en betekenis, tellen en vertellen, cijferen en ontcijfering.

Psychoanalytische seksualiteit

Eerst en vooral een mogelijk misverstand uit de weg ruimen. Voor de psychoanalyse heeft seksualiteit immers niet alleen te maken met plezier in verband met genitale activiteit maar gaat het ruimer om prikkelingen en activiteiten die reeds vanaf de kindertijd een plezier verschaffen. Het staat los van de bevrediging van fysiologische behoeften zoals honger, dorst, ademhaling of uitscheiding en wordt tot bestanddeel van de seksuele liefde (Laplanche & Pontalis 1967).

Er bestaat een grote variatie aan objecten en activiteiten waarmee de mens zich (in die zin seksueel) plezier kan verschaffen, waarbij zich een continuüm aftekent tussen perverse en normale seksualiteit. De eerste kan nota bene bij iedereen optreden in uitzonderlijke omstandigheden. Steeds maakt ze ook op de een of andere manier deel uit van voorbereidingen tot de coitus.

Het kind beleeft van kleins af een auto-erotische orgaanlust (bijvoorbeeld oraal: duimzuigen, anaal: sfincter- en motorisch plezier, fallisch: masturbatie) die zich losmaakt van de driften tot zelfbehoud. Vooral aan de erogene zones is intrinsiek een lustpremie verbonden. De seksualiteit is evolutionair geladen zoals bij andere dieren. Daarnaast zijn er klassiek (en controversieel!) freudiaans filogenetisch bepaalde oerfantasieën (in verband met de oerscène, dit wil zeggen de ouderlijke coitus, castratie en verleiding). Zij vormen (vergelijkbaar met de transcendentale schema's van Kant) intersubjectieve systemen vooraf bestaand aan en medebeslissend voor de subjectiviteit³.

Naast deze genetische of endogeen begrepen seksualiteit speelt immers ook een exogene factor, namelijk de verleiding vanwege de grote Ander. In eerste instantie dichtte Freud aan deze verleiding zelfs een oorzakelijke hoofdrol toe. Binnen zijn '*Neurotica*' lag inderdaad een traumatische etiologie (steevast van seksuele aard) aan de basis van de hysterie (Freud 1896). Even meende hij samen met Breuer de bronnen van de Nijl ('*Caput Nili*') te hebben gevonden! Maar snel zal hij het oorzakelijke van dit trauma relativeren. Het is (slechts) trigger van of van invloed op de polymorf perverse dispositie. Deze aanleg wordt al dan niet en min of meer geprikkeld door (micro)ontmoetingen met de ander en leidt dan tot een particulier psychoseksueel parcours dat als een impliciet sjabloon voor latere verlangens en opwinding fungeert.

In eerste instantie is het kind onwetend van het geslachtsverschil. Dit besef komt pas met het castratie- en oedipuscomplex. Freudiaans is de afloop van dit laatste een identificatie met vader of

² In natuurlijke oorzakelijkheid heerst proportionaliteit: kleine steen kleine kring, grote steen grote kring in het water. Het psychische is disproportioneel want het is de subjectieve betekenis die bepalend is. De prinses op de erwt lijdt bij wijze van spreken meer dan een fakir op een spijkerbed.

³ Uit neurowetenschappelijke hoek blijken ook epigenetische invloeden transgenerationeel te worden doorgegeven (Schmeets 2014)

moeder. Lacaniaans is er een identificatie met de symbolische vader en een mannelijke of vrouwelijke seksuering die zich kenmerkt door een bepaalde verhouding tot de fallus (de fallus hebben of de fallus zijn), want ons gender wordt niet (alleen) bepaald door anatomie of chromosomen.

We bereiken volgens Lacan nooit een sluitende seksuele positie. De voortplantingsfunctie wordt ook niet in het onbewuste vertegenwoordigd. De betekenaar vertoont bovendien een asymmetrie: de fallus staat immers voor mannelijk terwijl (het) niets staat voor het vrouwelijke. De enige voorstelling die ons onbewuste kent is die van actief en passief. Tussen man en vrouw bestaat er ook geen onmiddellijk verband. Het verband wordt door de taal en de grote Ander bemiddeld⁴.

Heteroseksualiteit is in deze optiek niet natuurlijk maar normatief. Ook is klassiek freudiaans de seksuele drift niet gericht op een geheel maar op een partieel object (mond, penis, anus, borst, vagina of hun symbolische equivalenten. In een lacaniaanse optiek wordt dit (partieel) object kleine a (met a = een algebraïsche onbekende) dat het verlangen veroorzaakt: *'l'a cause'*. Het is het mysterieus *je-ne-sais-quoi* dat we menen te zien in het liefdesobject en dat ons doet gaan en komen.

Voor Freud en Lacan koestert elk subject de droom van een onbeperkt en grenzeloos genot die meest universeel in ons seksueel leven meespeelt. Het komt evenwel ook tot uiting in bepaalde objecten of projecten waaraan een bijzondere betekenis wordt toegekend in functie van een gedroomde voltooiing. De verwezenlijking ervan is evenwel tegenstrijdig met ons bestaan als talige wezens. *'Het seksuele kan ons verder brengen dan wijzelf, voorbij de bescherming die we met het talige denken hebben opgebouwd'* (Vermote 2010 p 71).

Tot zover een eerste en vluchtig panoramisch overzicht. We zoomen nu in op een aantal diepte- en metapsychologische thema's die toelaten het onbewuste van seks wat meer te kaderen.

Infantiele seksualiteit⁵

In zijn *'Drie verhandelingen over de theorie der seksualiteit'* benaderde Freud (1905) het specifieke van de zogenaamd normale menselijke seksualiteit langs een studie van de perversies en van de infantiele psychoseksuele ontwikkeling. In zijn analyse van de verschillende verschijningsvormen van perversie vond hij een argument om enkele traditionele opvattingen in verband met seksualiteit in vraag te stellen. Voor de tijd van Freud ging men er van uit dat bij het kind geen seksuele drift voorkomt. De seksualiteit zou pas in de puberteit een rol beginnen te spelen ten gevolge van de lichamelijke rijping. Zij zou zich dan manifesteren door een onweerstaanbare aantrekking van het ene op het andere geslacht met als doel de geslachtsdaad of handelingen die daartoe leiden.

⁴ Guy Le Gaufey (2013) wijdde aan dit thema met zijn *'Hiatus sexualis'* recent nog een eigenstandige publicatie.

⁵ In deze en de volgende paragrafen varieer ik op een aantal eerdere van mijn publicaties waarin deze thema's werden behandeld. Zie dus uitgebreider Kinet, 2002a, b, 2006, 2008, 2010a, b.

Klassiek freudiaans speelt het oedipuscomplex in de neurose een cruciale rol (Freud 1923, 1924). Onder dit complex wordt verstaan het geheel van amoureuze verlangens en vijandige gevoelens die het kind ervaart tegenover zijn ouders en die later in het onbewuste (tegenover als ouderfiguur beleefde anderen) blijven door werken. Ze zullen dan leiden tot allerlei zich opdringende gevoelens van rivaliteit, jaloezie of competitie en/of seksuele verlangens naar ‘verboden’ of ‘onmogelijke’ partners. Ook brengen ze allerlei neurotische psychopathologie teweeg, waarbij het seksueel en narcistisch plezier wordt bemoeilijkt door remmingen, symptomen en angsten allerhande. Zich belangrijk, gewaardeerd of geliefd voelen, dan wel zich als man of vrouw goed in het vel voelen en van allerlei zaken genieten worden dan door onbewuste schuldgevoelens/strafbehoefte verstoord of belemmerd.

In zijn ‘positieve’ vorm kenmerkt het oedipuscomplex zich door doodswensen aan het adres van de ouder van hetzelfde geslacht en seksuele verlangens voor die van het andere geslacht. In zijn ‘negatieve’ vorm doet zich net het omgekeerde voor. Elementen van beide vormen zijn echter veelal op onderling verweven wijze aanwezig.

Het complex is op zijn hoogtepunt tussen drie- en vijfjarige leeftijd, namelijk tijdens de fallische fase. In die periode ‘kent’ het kind slechts de fallus, die door zijn aan- of afwezigheid als kenmerkend voor het geslachtsverschil wordt beschouwd. Met de vorming van een (overwegend vaderlijk) Boven-Ik wordt het oedipuscomplex verdrongen tijdens de latentiejaren. Het kent een heropleving tijdens de puberteitsperiode en mondt dan op min of meer bevredigende wijze uit in een welbepaalde objectkeuze. Het oedipuscomplex wordt door alle psychoanalytici als structurerend beschouwd, zowel voor de persoonlijkheid als voor latere psychopathologie die immers allebei in hun verhouding tot dit complex worden begrepen.⁶

We kunnen het oedipuscomplex ook in meer alledaagse of herkenbare bewoordingen of gedaante beschrijven. Welk kind wil niet groot en/of ouder zijn? Welk kind wil niet met mama of papa trouwen? Of welk kind wil niet (als) mama of papa worden? Het dient dan in eerste instantie liefdevol op zijn plaats gezet worden binnen een complex aan relaties waarvan het *niet* het middelpunt is. Ziedaar het oedipuscomplex met een vaderlijke functie die moeder en kind castrereert. Als het goed zit, fungeert deze ingreep als koevoet voor twee ontwikkelingstaken. Het zorgt voor een soort *uitgang*: zich losmaken en zijn eigen leven leiden alsook voor het opbouwen of verwerven van een (ook gender-) identiteit. Het kind is dan niet langer overgeleverd aan *Big (M)Other*. Het wordt beroofd of bevrijd (al naargelang je het bekijkt) van zijn *would-be* goddelijk statuut alles of de fallus te hebben of te zijn, zodat het niet *de* maar *een* man of vrouw kan worden.

In een notendop regelt het oedipuscomplex bovendien wie van wie geniet en waarvoor. De derde verbiedt de ouder aan het kind, maar het kind ook aan de ouder. Zodoende wordt het verboden en onmogelijk, want incestueus Ding (dat ons zowel aantrekt als afstoot) onder de Wet geplaatst. Wet en verlangen worden daarbij voortaan twee zijden van een en dezelfde medaille. De wet of het verbod roepen immers impliciet en onvermijdelijk hun transgressie op, een beetje zoals elk maatschappelijk taboe het *pendant* is van de neiging tot incest, moord of kannibalisme (Freud 1912-1913). Sinds zijn Genesis verlangt de mens nu eenmaal bij uitstek naar de nochtans door God de Vader *verboden* vrucht.

⁶ Cf Laplanche en Pontalis, ‘*Vocabulaire de la psychanalyse*’ (1967)

Zo verlangen we steeds naar wat ons in zekere zin het meest beangstigt. Het (incestueuze) Ding met hoofdletter mag dan gonzen van het genot. Het is paradoxaal ongenietbaar want het zorgt voor een *perte totale* of *total loss*. Substantie van het Ding is *jouissance*: lustvol en pijnlijk tegelijk. Ze moet uitdrukkelijk onderscheiden worden van de klassiek freudiaanse lust die zich immers in eerste instantie kenmerkt door spanningsverlaging.

Lustprincipe

Voor Freud wordt ons mentaal leven inderdaad beheerst door het lustprincipe: het streven naar lust of het verminderen van onlust. In zijn optiek betekent lust in de eerste plaats ontspanning. Model hiervoor is bijvoorbeeld het ledigen van de blaas. Opgestapelde spanning wordt afgevoerd, ontladen. Min of meer ‘dringende’ onlust maakt plaats voor lust. Op het eerste gezicht is een van de onmiddellijke problemen met dit freudiaans lustprincipe het volgende ervaringsfeit. Verlangen we (soms) niet evenzeer naar spanning of opwinding?

Er is enerzijds de lust als zin, als *goesting* en er is de lust als *bevrediging* van de goesting. De lust houdt rekening met het zelfbehoud en met wat goed of kwaad is. Fenomenologisch is ze geassocieerd met het plezierige, het aangename. Daartegenover staat echter een heel andere lust: die van roes en vervoering, van enthousiasme, extase en zelfverlies. Het is een lust waarbij men *vol* is van iets. Dit is een soort van lust die transgressief is, die met het aldus begrepen lustprincipe geen rekening houdt en bovendien (deels) beangstigend is⁷.

Als organisme mogen we dan misschien op zogenaamde aanpassing gericht zijn, onze onbewuste drijfveren zijn weerbarstig en staan met werkelijkheid en gezondheid steeds enigszins op gespannen voet. Vrij naar Lacan is het onbewuste dan ook een mentale stoornis waarvoor er geen remedie bestaat. We denken aan de romantitel van Fernando Carmon (1992) ‘*De ziekte die mens heet*’. Er is in ons een verborgen, lustzoekende kracht werkzaam die leidt naar een plezier dat tegelijk heel intiem en heel vreemd is. Deze kracht is sterker dan de ‘natuurlijke’ neiging tot harmonie of gezondheid. Ze gaat in ‘*Tegen de aanpassing*’ (Van Haute 2000).

In een oneliner van Marc De Kesel (2011): ‘*Het organisme leeft van voedsel, de psyche leeft van lust*’. Ons mentaal leven is gericht op een soms onmogelijk, verboden of ziekelijk plezier of genot. Waarom doen en laten we anders allerlei zaken die slecht (om niet te zeggen: dodelijk) zijn? Een van de hardnekkigste mythes is dat de mens natuurlijk zou streven naar (geestelijke en andere) gezondheid. Dit gezonde leven wordt nu en dan door het streven naar lust of opwinding ondermijnd. We hebben allemaal wel dingen waarvan de omgeving zich verwonderd afvraagt: waar is hij of zij toch mee bezig? In het Frans klinkt dit mooier. *Mais qu’est-ce qu’il fout là?*

De wet van het lustprincipe kan gelezen worden als een variatie op de wet van het incestverbod. Hij schept afstand en schept tegelijk het verlangen, namelijk deze afstand op te heffen. ‘*Le désir est l’envers de la loi*’ (Lacan 1962 p 787). Het verlangen is de keerzijde van de wet. Dit verlangen houdt het subject op veilige afstand van het (moederlijk) Ding. In een allusie op ‘*Les Fleurs du*

⁷ Paul Moyaert, ‘*Psychoanalyse en seksuologie*’ (2003 p 43-48)

onbevredigende relatie hebben kan er een scheve driehoek ontstaan, waarbij een of beide ouders voldoening zoeken bij het kind. Het kind wordt zodoende niet genoeg geconfronteerd met liefdevolle ouders in een seksueel koppel. Het lijkt meer aan te sluiten bij moeder en/of vader dan de partner en denkt hun verlangens te kunnen of te moeten bevredigen. De grenzen tussen de seksen, tussen de generaties en die welke te maken hebben met het incestverbod worden dan onduidelijk⁸.

Om ook zagezegd preoedipale verschijnselen te begrijpen onderscheidt Lacan (1998) nota bene drie logische (in tegenstelling tot chronologische) 'tijden' van het oedipuscomplex. De moeder-kind relatie is voor hem nooit een duele relatie al leidt ze wel vaak tot een duel. Wie heeft de macht? Wie zwaait de scepter? Wie is de eigenaar van de fallus? Van in den beginne is voor Lacan de moeder-kind relatie driehoekig en de oedipale situatie vierhoekig. Derde respectievelijk vierde 'term' is dan de fallus (1994 p 240-241). Of hoe deze laatste ook (al) in actief en passief, dominantie en submissie, sadisme en masochisme een hoofdrol speelt...

Het kind ondergaat achtereenvolgens 'frustratie' vanwege een moeder die immers elders verlangt. Het wil nochtans alles zijn waarnaar moeder verlangt. De (imaginaire) vader castrereert ('privatie') vervolgens de moeder waardoor haar een jouissance (wat letterlijk vruchtgebruik betekent) van het kind wordt ontzegd. Tenslotte zal de (reële) vader het kind castreren waardoor het niet langer alles/de fallus van moeder kan zijn. Deze laatste tijd is de 'castratie' in engere zin. Ze beschermt het kind tegen het verlangen van de verslindende, almachtige moeder waaraan het anders weerloos zou zijn overgeleverd.

Passiviteit en afhankelijkheid blijven inderdaad een van de moeilijkste *facts of life* van onze menselijke conditie. Ze zijn zeer angstaanjagend en liggen volgens Winnicott aan onze '*fear of WOMAN*' ten grondslag (1950 p 252). Het is de vaderlijke functie die in deze moet verbieden en beschermen. Normaliter beteugelt ze zodoende de grenzeloze liefde waarbij ouder en kind op ziekelijke of dodelijke wijze in elkaar opgaan. Het is niets anders dan de angst voor zelf- en subjectverlies ('*total loss*') waarbij we lacaniaans bekeken dreigen te verdrinken/verdwijnen in het genieten van de grote Ander⁹.

Complexe castratie

Volgens Freud (1908) was het castratiecomplex een psychische en complexe ervaring die het kind rond zijn vijfde levensjaar doormaakt en die beslissend is voor de vorming van zijn seksuele identiteit. In onze kinderlijke theorie hebben zowel jongen als meisje een fallus (gehad). Er was met andere woorden een (impliciet of onbewust) geloof in de universaliteit van de fallus. Het eindigt bij jongen en meisje op dezelfde wijze, namelijk door een scheiding van de moeder: voor de jongen uit castratieangst, voor het meisje uit boosheid omwille van het gevoel (door moeder) gecastreerd te zijn.

⁸ Leidend tot diverse vormen of gradaties van parentificatie waarvan (letterlijke) incest een deel uitmaakt zie Kinet (2010). Zie ook de ontgrensde '*Borderline Times*' ibid.

⁹ Zie uitgebreider mijn '*Van cyborgie tot Big (M)Other. De geconsumeerde consumens*' (2013)

De castratie wordt bij Lacan meer abstract opgevat. Ze heeft niet zozeer te maken met een soort lichamelijke verminking, maar ze definieert zich vooral als de scheiding tussen moeder en kind. Het is voor hem de complexe *coupure* die de imaginaire en narcistische band tussen moeder en kind doorbreekt, waarbij de moeder denkt de fallus te hebben en het kind denkt haar fallus te zijn. De fallus is voortaan dan wat beide geslachten nooit (genoeg) voor elkaar kunnen hebben (bij de man) of zijn (bij de vrouw) ter opvulling van het tekort van de grote Ander.

De agent van de castratie is de vader die de wet van het incestverbod vertegenwoordigt of preciezer: de symbolische vader, de vaderlijke metafoor, de '*Non/m-du-Pere*' als vleesgeworden betekenaar die de navelstreng doorknipt en het kind zijn naam geeft. In die zin is de castratie de wet, die de illusie een imaginaire omnipotentie te hebben of te zijn, aan stukken slaat.

Ten gevolge van de castratie is de mens voortaan als het ware bezeten van een voortdurende nooit gerealiseerde aspiratie, namelijk het bereiken van het absolute geluk dat verscheidene gedaanten kan aannemen. De gedaante bij uitstek is die van het louter hypothetische of fantasmatische plezier van de voltrokken incest. Het gaat hier welteverstaan om incest als een mythisch droombeeld dat het oedipale kind fascineert en dat dus een luchtspiegeling is in tegenstelling tot de groezelige realiteit waarmee bijvoorbeeld de vertrouwenartscentra geconfronteerd worden.

De totale ontlading is het ideale, maar nooit gerealiseerde genot. Dit is het genieten van de grote Ander: onbeperkt, zonder grenzen, altijd meer of zoals de titel van één van zijn seminaries luidt: *Encore!* (1975). Tussen het mannelijk en het vrouwelijk genieten is er in de optiek van Lacan een verschil. Het eerste, fallische, genieten is beperkt, gelokaliseerd en volledig onderworpen aan de castratie(dreiging). Het vrouwelijke genieten kent enerzijds de fallus als grens, maar gaat anderzijds voorbij die grens op een manier die onkenbaar is voor een man en onverwoordbaar door een vrouw.

Gevolg: *omne animal post coitum triste*. De volledige ontlading en de gedroomde eenheid zijn niet mogelijk. Er is slechts een gedeeltelijke bevrediging, zelfs wanneer, zoals Verhaeghe (1998) het zegt het Masters en Johnson-koppel krampachtig probeert tegelijkertijd klaar te komen. '*Il n'y a pas de rapport sexuel*', zei Lacan laconiek. De ontmoeting tussen man en vrouw is een 'gerateerde' ontmoeting (Lacan 1973 p 53-55 en 66-67). Er is altijd iets mis of tekort. Zij botst onvermijdelijk op de rots van de castratie. Toch doen beide 'partijen' hun uiterste best om in seksueel fantasiespel (althans schijnbaar) deze castratie te ontlopen.

Wat bij Freud inderdaad opvalt is de neiging tot uitstel, tot loochening of tot weigering van het feit van de castratie (de penis kan nog groeien, de moeder is niet gecasteerd) en dit tijdelijk of definitief, geheel of gedeeltelijk. Zo fungeert de fetisj als substituut voor de ontbrekende penis/fallus van moeder de vrouw (Freud 1927) en speelt de loochening van de castratie een sleutelrol in menig pervers scenario (Freud 1938).

In een lacaniaanse optiek getuigen deze pogingen tot uitstel, loochening of weigering van de (imaginaire) illusie dat het bemachtigen van de fallus -als datgene wat de moeder totaal zou bevredigen- misschien *toch* mogelijk is. De fallus hebben of zijn is evenwel onmogelijk niet omdat het kind (nog) te klein is, maar omdat deze imaginaire fallus *niet bestaat*, tenzij als louter symbolisch gegeven, als louter betekenaar, namelijk betekenaar van een tekort!

Fallus

Voor Freud is de fallus (of beter: de penis) altijd het sluitstuk gebleven waarrond alles draait. Hij wordt tot stabiliserend en organiserend principe van een aanvankelijk nog vlottende polymorf perverse infantiele seksualiteit. Terwijl hij bij Freud niet meer is dan een anatomisch orgaan, promoveert Lacan de fallus tot een metapsychologisch concept. Het heeft te maken met het tekort dat voor Lacan van in den beginne een structureel en existentieel gegeven is. Van bij de geboorte drukt het kind zijn behoefte uit in een kreet, een appèl. Het kind vraagt iets aan de ander maar de vraag wordt niet sluitend beantwoord. Er is onmiddellijk een manco ook al sloven de zorgfiguren zich uit om de fata morgana van gelukzalige eenheid te herstellen. De grote Ander kan het tekort per definitie niet helemaal (in tegenstelling tot helemaal niet!) invullen. Maar dit geldt ook omgekeerd.

In zijn eerste levensjaren is het *infans* overgeleverd aan de wil en de gril van de almachtige moeder¹⁰, van wiens aan- en afwezigheid het (vitaal) afhankelijk is. Het kind heeft daarbij het gevoel tekort te schieten. Het kan de moeder (blijkbaar) niet ten volle bevredigen, aangezien deze naar elders verlangt. Het kind zal zijn onvermogen aan het verlangen van de moeder te beantwoorden en het feit dat zij verlangt '*autre part*' proberen te verklaren. De fallus is dan het uitvindsel van het kind als datgene wat het ontbeert en als datgene wat nodig is om de moeder volledig te bevredigen (Lacan 1966 p 693). De penis als anatomisch orgaan wordt dan (slechts) het geprivilegieerde merkteken van de fallus op het lichaam. Het is een betekenaar die ons als het ware door de natuur wordt geschonken.

Het primaat van de fallus van Freud wordt zo bij Lacan het primaat van de betekenaar, waarbij de fallus de ultieme betekenaar is, de betekenaar van het tekort¹¹, de betekenaar van het verlangen en in zekere zin de betekenaar van de Wet. Het is de drempel waarachter zich de mythische of hypothetische wereld van het genieten van de grote Ander situeert. De aldus begrepen fallus heeft dan meer verwantschap met de Fallus als onbereikbaar want goddelijk attribueert uit bepaalde primitievere religies. Hij is in een gevleugelde formulering van Paul Verhaeghe datgene wat we nooit genoeg kunnen hebben of zijn ter bevrediging van het verlangen of tot opvulling van het tekort van de Ander.

Cultureel bekeken is de fallus in het lacaniaans gedachtegoed de geprivilegieerde betekenaar waarrond verschillen en waarden zijn georganiseerd. Betekenaar en geen teken want of en in welke mate iets al fallussymbool geldt hangt af van milieu en/of context. Hier staan boeken en kunst, daar geld en een auto, ginder sexy uitstraling en jeugdige schoonheid voor macht en gezag binnen de symbolische orde.

Eén van de belangrijkste bijkomende gevolgen van de 'constructie' van de fallus is de 'fallicisering' van de vader (Lesourd, 1994). De vader krijgt de fallus toebedeeld. Dit betekent dat het kind de fallus als het ware aan de vader in bruikleen geeft. Het droomt en hoopt daarbij dat het

¹⁰ Cf Jacques Lacan voor wie het kind is overgeleverd aan '*une loi de caprice*' van het (moederlijk) Ding, cf '*Le Séminaire IV. La relation d'objet*' (1994 p 69, 187).

¹¹ Cf Jacques Lacan, '*Le Séminaire XI. Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*' (1973 p 95)

voor hem dan hoegenaamd niet de harmonie maar de breuk, de gaping en de verdeeldheid. De wet van de mens is de wet van de taal.¹² De taal en de symbolische orde zijn extern en vooraf bestaand en vormen de onnatuurlijke natuur van de mens als spreekwezen (*'parlêtre'*). In het psychoanalytisch proces begint de echte reis dan ook pas *voorbij* de spiegel (van het Imaginaire) die immers juist als doel heeft de breuk, de verdeeldheid en het tekort te (*be*)dekken.

Ontwikkeling is voor Lacan geen natuurlijk c.q. (neuro)biologisch proces maar ook en vooral iets wat door (het verlangen van) de Ander wordt gemotoriseerd. Duidelijkste voorbeeld is de zindelijkheidstraining, maar ook hoe we ons voeden, kleden, genieten enzovoort wordt bepaald door wat de grote Ander (al dan niet van ons) verlangt. Het is evenmin een lineair proces in de tijd, maar wordt gekenmerkt door posterioriteit. Ontwikkeling is ook geen vloeiend proces van graduele overgangen, maar wordt gekenmerkt door sprongen/keuzes en de telkens weer verschijnende *creatio ex nihilo* waarin het subject zich pas werkelijk manifesteert. Dit subject is immers de *missing link* die in alle evolutionair en/of ontwikkelingspsychologisch denken opvalt door zijn afwezigheid.

De mens wordt niet alleen beheerst door de combinatie van instinct en gehechtheid maar ook door driften en symbolische complexen. Zijn driften kenmerken zich door de inwisselbaarheid van hun object, zoals blijkt uit de polymorfe infantiele seksualiteit. De drift bereikt ook niet zijn doel, maar draait er rond en de uiteindelijke manier waarop de driftconstellatie zich organiseert heeft altijd en onvermijdelijk iets van een surrealistische collage. Zo is ze steeds een conglomeraat van de verschillende partiële driften (oraal, anaal, maar ook bijv. voyeuristisch, sadistisch) en is er diversiteit qua driftbron, het driftobject en het driftdoel, bijvoorbeeld en respectievelijk mond/anus, borst/faeces, zuigen/behouden in een wisselende passief/actief verhouding.

Er is voor Lacan dan ook geen uiteindelijke synthese of normaliteit die resultaat zou zijn van een natuurlijk ontwikkelingsproces, zoals de 'volwassen, genitale liefde' die sommige psychoanalytici bereikbare apotheose achten van deze ontwikkeling. Er is slechts een steeds particuliere verhouding die elk subject aanneemt tegenover een object dat hij als zijn Ding of object kleine a beschouwt. Lacan vond dit object kleine a (als tekort aan object) zijn belangrijkste uitvinding. Het is een algebraïsche onbekende die een doordachte rationale geeft aan tal van irrationele verschijnselen.

Zijn denken onderscheidt zich dan ook manifest van dat van de meeste andere postfreudianen. Hij herstelt oedipus- en castratiecomplex in ere en tilt ze op naar een hoger niveau van abstractie. Hierdoor werpen ze meer licht op hun steeds in tijd, ruimte en cultuur veranderende verschijningsvormen. Hij zorgt voor een versterking van de staat van de vader en installeert het primaat van de fallus en van de betekenaar waardoor hij de mens in een radicaal ander want *gedenatureerd* daglicht plaatst. De *condition humaine* is dan voor hem onvermijdelijk getekend door hapering, misverstand en tekort en mentale gezondheid (ook in sexualibus!) bestaat niet (Lacan 1991 p 374-375).

Seksualiteit als probleem

¹² Cf Jacques Lacan (1953 ibidem) in 'Ecrits' (1966 p 272)

De liefde is totaal. De koppeling tussen liefde en seksualiteit is dan ook niet evident. Het veld van de drift is immers gericht op partiële objecten (mond, borsten, penis, vagina, anus etc.) en op een streven naar lust dat de liefde van binnen uit bedreigt. Dit streven is auto-erotisch en polymorf pervers. De verdringing van deze infantiele seksualiteit is voor Freud een van de belangrijkste verklaring voor seksuele remmingen allerhande. De onvermijdelijke schuldgevoelens die activiteiten in de schaamstreek vergezellen en het conflictueus karakter van deze handelingen verklaren voor hem meer in het algemeen het geheim dat onveranderlijk de seksuele verhouding omhult.

In een van zijn '*Bijdragen tot de psychologie van het liefdeleven*' stelt Freud (1912 p 186) ook vast dat veel seksuele problemen te maken hebben met de splitsing tussen tederheid en zinnelijkheid, tussen hemelse en aardse/dierlijke liefde. Er bestaat dan een combinatie van devaluatie van het seksueel object en idealisatie van het incestueus object: het Madonna/hoer of Superman/bad boy complex. Dit fenomeen is het gevolg van libidinale fixatie aan bepaalde gezins- of familieleden. Deze sterke en uiterst kleverige fixaties botsen op het incestverbod en leiden tot de jarenlange seksuele abstinentie van de lagere school- of latentieperiode. Vaak slaagt men er niet in deze twee strevingen te integreren. Hij vergeleek het met het graven van een tunnel en gaf zo de moeilijkheid aan beide kanten exact bij elkaar te laten aansluiten.¹³

Alle eerdere liefdesobjecten werpen onbewust hun (overdrachtelijke) schaduw op latere en elke liefde is in die zin overdrachtsliefde (Hebbrecht). De keuze van het liefdesobject komt in twee tijden tot stand met daartussen de incestbarrière. Het finaal seksueel object is bovendien niet meer het oorspronkelijke maar een surrogaat, een substituut. Onstandvastigheid van objectkeuze en prikkelhonger leiden noodzakelijk naar een niet eindigende reeks vervangende objecten.

Is het dan verwonderlijk dat seksuele problemen dikwijls meer regel dan uitzondering blijken te zijn? Om seksueel vrij te zijn, moeten we het respect voor c.q. de idealisering van het andere geslacht voldoende kunnen loslaten. We moeten elkaar (en elkaars lichaamsdelen) seksueel kunnen gebruiken en laten gebruiken. Ook moeten we ons vertrouwd hebben gemaakt met incestueuze voorstellingen en fantasieën.

Het is vooral Lacan die aan de raadselachtigheid van ons erotisch leven nog een aantal nieuwe ideeën en theorievorming heeft toegevoegd, waarbij we in de eerste plaats denken aan *fallus* en aan *jouissance*. Het altijd problematische van hun onderlinge verhouding bezorgt Eros (in de woorden van Joyce Mc Dougall) dan ook duizend-en-één gezichten.¹⁴

Zoals de seksualiteit bij Freud niet te vereenzelvigen is met wat de leek eronder verstaat, zo heeft de *jouissance* niets te maken met het genot dat men bewust ervaart bijvoorbeeld tijdens het orgasme. Jouissance is een doorgaans onvertaald gelaten vorm van genieten die verwijst naar spanning, opwinding en excitatie: lustvol en pijnlijk tegelijk. Ze is fenomenologisch correlaat van de energetische/libidinale flux van het onbewuste. Ze is als de *thrill* die we ervaren terwijl we

¹³ Wanneer dit toch lukt geeft het een '*lucky strike*': het sigarettenmerk van de goudzoekers die evenwel slechts zelden goud vonden.

¹⁴ Cf Joyce Mc Dougall, '*Eros aux mille et un visages.*' (1996)

surfen op de golf van de drift. Bij wijze van voorbeeld uit het alledaags leven kunnen we denken aan die mengeling van angst en genot die we ervaren als we aan overdreven snelheid met de auto , leidt tot symbiose en het verdwijnen van het Ik. Als dusdanig is eros dan het terrein van de vrouw, waar *jouissance* heerst die angst inboezemt.

Er is aan de andere kant een Appollinisch genieten. Het is spanningsverlagend en neergaand. Het houdt ergens op, is begrensd. Het is de fallische *jouissance*, het fallisch genieten of de lust waarover Freud het heeft. Lacan noemt deze al naar gelang de context ook de idiote *jouissance*, de *jouissance* van het orgaan of de masturbatorische *jouissance*. Deze lust biedt een beperkt maar veilig genot, waarbij het subject blijft bestaan. Ze is partieel, leidt tot scheiding en tot spanningsverlaging door het orgasme dat een '*ongewenst en bruusk einde maakt aan het extatisch buiten zichzelf zijn van het genot*' (Moyaert 1991 p 40). We kunnen dit genieten verbinden aan thanatos. Hij brengt fallisch genot, waarbij de versmelting stopt en waarbij de minnaars zich van hun extase bevrijden¹⁵. Het is het terrein van de man, van de lust en van het '*post coitum omne animal triste*': de triestheid na het verlies van de symbiose.

Zoals Paul Moyaert (1998 p 80): '*We delen hetzelfde lot: we kunnen elkaars lot niet delen.*' Of Peter Verhelst in '*Schrijver zoekt zanger*' (2013): '*Viel zo graag samen/Maar iedereen viel apart*'. Waarna Mauro Pawlowski met een gitaarsolo een aangrijpend lamento verzorgt...

Literatuur

- Blos, P. (1967). The Second Individuation Process of Adolescence. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 22 p 162-186.
- Camon, F. (1992). *De ziekte die mens heet*. Amsterdam : Arbeiderspers.
- Freud, S. (1895). *Studies over hysterie*. K.B.5. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Freud, S. (1896). *Over de etiologie van de hysterie*. K.B.1. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 11-45.
- Freud, S., (1908). *Infantiele theorieën over seksualiteit*. K.B.2. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 83-99.
- Freud, S. (1912), *Bijdragen tot de psychologie van het liefdeleven II: Over de meest verbreide vernedering in het liefdeleven*. K.B.2. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 183-198.
- Freud, S. (1912-1913). *Totem en taboe*. C.R.4. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 21-211.
- Freud, S. (1920). *Aan gene zijde van het lustprincipe*. P.T.1. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 95-163.
- Freud, S. (1923). *De genitale organisatie bij het kind*. K.B. 3. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 75-80.
- Freud, S. (1924). *De ondergang van het Oedipus-complex*. K.B. 3. Sigmund Freud Nederlandse

¹⁵ Volgens Paul Verhaeghe is het niet ik kom, ik kom maar ik kom, ik kom, want tijdens de opgaande en erotische *jouissance* van de extase was hun ik ver te zoeken... (1998 p 168)

- Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 85-92.
- Freud, S. (1927). *Fetisjisme*. P.T. 3. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 239-245.
- Freud, S. (1931). *Over de vrouwelijke seksualiteit*. K.B.3. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 123-145.
- Freud, S. (1937). *De eindige en de oneindige analyse*. K.B.4. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Freud, S. (1938). *De splitsing van het Ik in het afweerproces*. P.T. 1. Sigmund Freud Nederlandse Editie. Amsterdam/Meppel: Boom p 249-254.
- Gay, P. (1989). *Sigmund Freud. Zijn leven en werk*. Baarn: Tirion.
- Geldhof, A. (2014) *Alleen met kunst. Drie gevalstudies over het sinthoom*. Leuven/Den Haag: Acco.
- Green, A. (1995). *La causalité psychique. Entre nature et culture*. Paris: Odile Jacob.
- Hebbrecht, M. (2006) *In de ban van de overdrachtsliefde*. Tijdschrift voor Psychoanalyse, 4 p 301-315.
- Kernberg, O.F. (1976). *Object Relations Theory and Clinical Psychoanalysis*. New York: Jason Aronson.
- Kinet, M. (2002a). *Adolescentie en passieprincipe*. In: Boerwinkel, A.R. en De Bruyne, A. (red.) *Psychoanalyse en passie. Over hartstocht en loutering*. Amsterdam: Boom p 25-40.
- Kinet, M. (2002b). *Onnatuurlijk. Verkennende gedachten over perversie*. In: Kinet M., Thys M. (red.), *Liefdesverklaringen. Over perversie, liefde en passie..* Leuven/Leusden: Acco p 25-32.
- Kinet, M. (2006). *Freud & Co in de psychiatrie. Klinisch-psychotherapeutisch perspectief*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Kinet, M. (2007). *Psychoanalytische renaissance. Van interpretatie tot mentalisatie*. In: Kinet M., Vanmechelen W. (red.), *Tussen ruis en storingen. De golflengte vinden in psychoanalytische therapie*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant p 11-20.
- Kinet, M. (2008b). *De wetenschap van de liefde en de kunst van de computeranalyse*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Kinet, M. (2010a). *Parentificatie: een rotte roeping*. Kinet M. (red.), *Parentificatie. Als het kind te snel ouder wordt..* Antwerpen/Apeldoorn: Garant p 9-28.
- Kinet, M. (2010b). *Parentificatie in wisselende gedaante*. In: Kinet M. (red.), *Parentificatie. Als het kind te snel ouder wordt..* Antwerpen/Apeldoorn: Garant p 187-208.
- Kinet, M. (2013a). *Psychopathologie van het hedendaags leven*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Kinet, M. (2013b). *De vierkantswortel van super. Supervisie vanuit klinisch psychotherapeutisch perspectief*. In: Hebbrecht M., Vliegen N. (red.), *Supervisie. Van psychoanalyse en psychoanalytische therapie*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant Uitgevers p 123-140.
- Kinet, M. & Bazan, A (red.) (2010). *Psychoanalyse en neurowetenschap. De geest in de machine*. Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Lacan, J. (1953). *Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse*. In: *Ecrits*. Paris: Du Seuil p 237-322.
- Lacan, J. (1958). *La signification de phallus*. In: *Ecrits*. Paris: Du Seuil p 685-696.
- Lacan, J. (1962). *Kant avec Sade*. In: *Ecrits*. Paris: Du Seuil p 765-790.
- Lacan, J. (1973). *Le Séminaire. Livre XI. 1964. Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Texte établi par J.A. Miller. Paris : Du Seuil.
- Lacan, J. (1975). *Le Séminaire Livre XX. Encore. 1972-1973*. Texte établi par J.A. Miller. Paris : Du Seuil.

- Lacan, J. (1991a). *Le Séminaire. Livre VIII. Le transfert. 1960-1961*. Texte établi par J.A. Miller. Paris : Du Seuil.
- Lacan, J. (1991b). *Le Séminaire. Livre XVII. L'envers de la psychanalyse. 1969-1970*. Texte établi par J.A. Miller. Paris : Du Seuil.
- Lacan, J. (1994). *Le Séminaire Livre IV. La relation d'objet. 1956-1957*. Texte établi par J.A. Miller. Paris : Du Seuil.
- Laplanche, J. et Pontalis, J.B. (1967). *Vocabulaire de la psychanalyse*. Paris: PUF.
- Laufer, M. (1976). The Central Masturbation Fantasy, the Final Sexual Organisation and Adolescence. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 31 p 279-316.
- Le Gaufey, G. (2013) *Hiatus sexualis. De non-rapport sexuel selon Lacan*. Paris: Epel.
- Lepers, P. (2009) *Baudrillard. Leven na de orgie*. Houten: Klement/Pelckmans.
- Lesourd, S. (1994). *Adolescences ...Rencontre du féminin*. Essai psychanalytique sur la différence des sexes. Saint-Agne: Erés Ramonville.
- Marcelli D., (2003) *L'enfant, chef de la famille*. Paris: Albin Michel.
- Mc Dougall, J. (1996). *Eros aux mille et un visages*. Paris: Gallimard.
- Moyaert, P. (1991). Fenomenologie van de eros. In H. Bleijendaal, J. Goud & E. Van Hove (Red). *Emanuel Levinas over psyche, kunst en moraal*. Baarn: Ambo p 33-45.
- Moyaert, P. (2004). Psychoanalyse en seksuologie. In: Andreas De Block en Paul Moyaert (Red.). *Oneigenlijk gebruik. De psychoanalyse voorbij haar grenzen*. Kapellen: Pelckmans.
- Paglia, C. (1992). *Het seksuele masker*. Amsterdam: Prometheus.
- Pawlowski, M. & Verhelst, P. (2013) Viel zo graag samen. In: *Schrijver zoekt zanger*. Brussel: Radiol CD.
- Safouan, M. (2005a). *Lacanian. Les Séminaires de Jacques Lacan. 1964-1979*. Paris: Fayard.
- Schmeets, W. (2014) Epigenetica en psychoanalyse. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 4 p 256-265.
- Van Haute, P. (2000). *Tegen de aanpassing*. Nijmegen: SUN.
- Verhaeghe, P. (1994). *Klinische psychodiagnostiek vanuit Lacans discours theorie*. Gent: Idesca.
- Verhaeghe, P. (1995). Neurosis and perversion. Il n'y a pas de rapport sexuel. *Journal of the Centre for Freudian analysis and research*, 6 p 39-63.
- Verhaeghe, P. (1996). *Tussen vrouw en hystérie*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- Verhaeghe, P. (1998). *Liefde in tijden van eenzaamheid*. Leuven: Acco.
- Verhaeghe, P. (2010) Het oedipuscomplex bij Freud en Lacan: een noodzakelijk schimmenspel. In: J. Dirkx, M. Hebbrecht, dr. A.W.M. Mooij, dr. R. Vermote (red.) *Handboek psychodynamiek*. Utrecht: de Tijdstroom p 73-86.
- Vermote, R. (2011). Seksualiteit. In: J. Dirkx, M. Hebbrecht, dr. A.W.M. Mooij, dr. R. Vermote (red.) *Handboek psychodynamiek*. Utrecht: de Tijdstroom p 65-72.
- Winnicott, D.W. (1950). Some thoughts on the meaning of the word 'democracy'. In Clare Winnicott e.a. (Ed.): *Home is where we start from*. London: Penguin, 1986.
- Žižek, S. (1997). *Het subject en zijn onbehagen*. Amsterdam: Boom.